

УДК 323.1:316.347

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Оксана Філіпчук, аспірант, Волинський національний університет імені Лесі Українки.
ORCID: 0009-0005-0566-5102
E-mail: oksanaf29041985@gmail.com

Актуальність дослідження зазначеної проблеми обумовлюється перманентними, різноспрямованими соціокультурними змінами, які супроводжують становлення і розвиток інформаційного суспільства.

Виокремлено актуальні характеристики сучасної соціокультурної ситуації, які детермінують формування ідентичності школяра.

Схематично представлено авторську концептуальну ідею формування національної ідентичності в освітньому просторі позашкільних закладів, Окреслено низку тенденцій трансформації національної ідентичності в умовах інформаційного суспільства.

Ключові слова: ідентичність; національна ідентичність; національна свідомість; особистість школяра; заклади позашкільної освіти; компоненти національної ідентичності; ідентифікаційні маркери; формування; традиційні цінності; глобалізація.

FORMATION OF NATIONAL IDENTITY AS A PEDAGOGICAL PROBLEM

Oksana Filipchuk, PhD Student, Lesya Ukrainka Volyn National University.
ORCID: 0009-0005-0566-5102
E-mail: oksanaf29041985@gmail.com

The relevance of the study of the problem of national identity is determined by the permanent, multidirectional socio-cultural changes that accompany the formation and development of the information society at both the global and local levels. These changes are caused by the effects of globalization, the development of information and telecommunication technologies, the intensification of cultural exchange and the dominance of mass culture.

The article considers the formation of national identity of schoolchildren in the world space of out-of-school institutions as a pedagogical problem. The author reveals the multicomponent nature of national identity, which is represented by the constituent elements of the phenomenon of national identity.

The article considers general theoretical approaches to the study of national identity as a multidimensional process of personality formation, which can be revealed through various aspects. It is argued that the formation of national identity of schoolchildren is based on the values of national culture and its cultural and historical foundation.

The author identifies and describes the actual characteristics of the modern socio-cultural situation of schoolchildren's development that determine the formation of their identity, identifies the components of national identity and presents the content and identification markers that are associated with the components and are the result of pedagogical influence in the educational process of an out-of-school institution.

The article analyzes the phenomenon of national identity of an individual, based on a wide range of concepts of domestic and foreign researchers in the field of national identity theories.

The need to include this category in the toolkit of pedagogical science is actualized. The author's

conceptual idea of the formation of national identity in the educational space of out-of-school institutions is schematically presented, its main elements are characterized. The article outlines a number of trends in the transformation of national identity in the information society.

Keywords: *identity; national identity; national consciousness; student's personality; out-of-school education institutions; components of national identity; identification markers; formation; traditional values; globalization.*

Упродовж останніх років багато дослідників зосереджують увагу на проблемі глобалізації культури та становлення інформаційної цивілізації. На початку XXI сторіччя у світовій спільноті отримала реальне втілення постмодерністська формула руйнації історично-національного хронотипу. Науковці (І. Бех, К. Журба, Д. Піонтковська, Л. Співак, К. Терещенко) роблять невтішний прогноз щодо майбутнього світової національної культури, яка вписується у сценарій глобальних культурно-цивілізаційних криз у XXI ст.

Проблема формування національної ідентичності учнівської молоді набула актуальності з огляду на особливості стрімких трансформацій сучасного соціокультурного простору, результатом яких стають кризи ідентичностей, руйнація підвалин національної культурної парадигми.

У своїх дослідженнях відомий український вчений В. Кремень аргументує думку, що засадничою ідеєю у сучасних ситуаціях кризи ідентичностей, має бути збереження глибинних духовних цінностей у національній культурі [7]. У даному аспекті, роль держави та її соціальних інститутів, зокрема й школи та закладів позашкільної освіти у зазначеному процесі, беззаперечна.

В умовах незалежності нашої держави та російського вторгнення і війни в Україні, принципово важливим є не лише ціннісне ставлення до суверенітету держави з боку учнівської молоді, а й готовність боронити та захищати цілісність країни. Для збереження й укріплення української державності життєво важливим, як зазначає Л. Нагорна, є вироблення та розвиток ідентифікаційного ядра [8]. Наявність чи відсутність ідентичності зумовлює розуміння соціальної реальності, впливає на ціннісні орієнтири особистості, світоглядні підвалини і, як наслідок, на поведінку особистості як громадянина держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом проблема національної ідентичності складає вагомий пласт у науковому доробку, присвяченому проблематиці особистості та її соціалізації. Значний внесок зробили зарубіжні вчені М. Barret, Н. Tajfel, які були одними із перших науковців, які досліджували проблему кризи ідентичності [19; 22]. На сьогодні проблема національної ідентичності досліджується соціологами, психологами, педагогами та культурологами. Національна ідентичність є складним не тільки психологічним, а й соціальним феноменом, який обумовлений необхідністю кожного індивідуума в отриманні уявлень про самого себе і «своє місце» у суспільстві та світі.

У феномені національної ідентичності існує зв'язок поміж такими поняттями, як «соціальна ідентичність», «етнічна ідентичність» та «культурна ідентичність». Однак, усі ці поняття мають лише наближену змістовну сутність, проте їх не завжди правомірно ототожнюють в науковій літературі. При цьому національна ідентичність є одним із компонентів ідентичності соціальної (В. Євтух, Т. Воропай, В. Кириленко, М. Козловець, Л. Нагорна).

Відповідно, це вимагає залучення до інструментарію педагогічної науки нових категорій, зокрема, поняття національної ідентичності, яку вітчизняна наукова думка окреслює як конкретну емоційно-психологічну, політико-ідеологічну та культурну позицію як індивідів, так і спільноти загалом у сприйнятті себе в історичній реальності [6; 8; 9; 14; 17]. Залучення зазначеного феномену до педагогічного дослідження є необхідним тому, що як гуманітарна категорія національна ідентичність зорієнтована на встановлення ціннісних уподобань та поведінкових регулятивів особистості як громадянина країни.

Характерно, що в кожний історичний період поняття «національна ідентичність» зазнає змін, оскільки, як зазначає М. Степико, «національна ідентичність є своєрідною формою існування, проявляє себе як своєрідне поєднання наступності (спадкоємності) та оновлення, характер якого обумовлюється обставини» [15, с. 31].

Дослідження щодо національної ідентичності у науковому дискурсі представлено доробками вчених різних галузей гуманітарних знань. Зокрема, в межах класичної етнології питання щодо співвідношення понять «національна самосвідомість» та «етнічна самосвідомість» розкрито у наукових розвідках С. Бойко, М. Боришевського, В. Євтуха, Т. Воропаєвої та інших [2; 3; 4; 5], у сучасній зарубіжній науці представлено зміст і структуру національної ідентичності у працях M. Barret, R. Jenkins, J. Phinney, A. Waterman та інші [19; 21; 23], структуру національної самосвідомості вивчав М. Боришевський [3]. У вітчизняній філософії В. Андрущенко, В. Кремень здійснили аналіз концепту «національна ідея» в соціальних та освітніх вимірах [7]. У наукових доробках педагогів презентовано основи формування національної самосвідомості в учнів та студентів (І. Бех, О. Докукіна, К. Журба, С. Федоренко, І. Шкільна.) [17], у вітчизняній психології охарактеризовано аналіз феномену «національна ідентичність» (Д. Гнатенко, В. Павленко) та ін.

У наукових дослідженнях зарубіжних учених щодо типології ідентичності (Дж. Б'юдженталь (D. Bugental), М. Синнірелль (M. Cinnirella) Е. Еріксон (E. Erikson), Д. Мід (D. Mead), Д. Мілер (D. Miller), Б. Шеффер (B. Scaffner), Б. Шледер (B. Schiuder), та інші наголошується на існуванні значної кількості різновидів ідентичності і як наслідок, багатозначності її змісту.

У межах вікової психології окреслено змістову сутність і структуру національної самосвідомості в контексті громадянського становлення особистості (М. Боришевський), обґрунтовано засади щодо національного виховання студентів (І. Бех), у наукових доробках (В. Трощинський, В. Скуратівський, Н. Ярош та ін.) розкрито проблему навчання та виховання учнів у національній школі. Окрім зазначеного, теоретико-практично представлено розвиток національної рефлексії школярів у навчальній діяльності (І. Бех, Д. Калініченко, Д. Піонтковська), визначено психологічні фактори генези національної самосвідомості старшокласників та здобувачів вищої освіти (Л. Співак), розвиток національної самосвідомості у студентів засобами української літератури (Т. Воропаєва) та ін.

Мета статті – здійснити аналіз сутності та структури процесу формування національної ідентичності школярів у сучасному полікультурному просторі поза-шкільної освіти.

Набуває актуалізації дослідження національної ідентичності в підлітковий період, який є визначальним періодом для розвитку цього надскладного психічного

феномену, оскільки характерними особливостями процесу формування та становлення особистості у зазначений віковий період є: суспільне самовизначення, становлення світогляду, рефлексія щодо суспільних процесів та пошуку свого місця в суспільному просторі (Barret M).

Вагомими конструктами національної ідентичності дослідники визначають національні почуття (Е. Сміт), національну гордість і національну гідність (Н. Правдивець). У психології національна ідентичність розуміється як самоусвідомлення людиною власної приналежності до конкретної нації, тобто національності (Л. Нагорна). У педагогіці це поняття трактують як комплексну систему, що складається з усвідомлення національної ідентичності зі своєю нацією, її характерних ознак і своїх особистісно-індивідуальних психологічних рис як суб'єкта нації (К. Терещенко).

Зазначені наукові погляди дозволили встановити, що зміст національної ідентичності залежить від знань та усвідомлення особистістю об'єктивних ознак певної конкретної нації і власної національної приналежності та емоційним ставленням до них.

Як соціально-педагогічне визначення національна ідентичність є інтегрованою властивістю особистості школяра, яка поєднана з ідентифікацією себе як представника конкретної нації в соціокультурному та інформаційно-освітньому середовищі на основі засвоєння соціального досвіду.

Багатокомпонентний характер національної ідентичності потребує від освітнього процесу врахування великої кількості чинників, які є складовими елементами феномену національної ідентичності:

- знання як підґрунтя розуміння історичної долі та сучасного стану нації;
- емоції як особистісний чинник, що зумовлює оцінку і ставлення школярів до національного минулого і сьогодення;
- символи та бренди як елементи, що транслиують будь-який образ, цінність чи ідею;
- образи як інтегративні когнітивно-емоційні уявлення про об'єкти пізнання, на які спрямована ідентифікаційна активність учнів;
- смисли як внутрішній зміст традиційних цінностей українського народу;
- ціннісні орієнтації як регулятори соціальної поведінки та підґрунтя громадянської позиції особистості;
- діяльнісна складова, яка охоплює як способи навчально-пізнавальної діяльності учня, так і суспільно-політичну активність особистості як громадянина України [9].

Зазначені процеси, неподільні один із одним і покладені в основу авторської концептуальної ідеї формування національної ідентичності в освітньому процесі позашкільних закладів, яка представлено на рисунку 1.

Соціальні поведінкові регулятиви – правила, принципи та способи поведінки, які усвідомлено набуті особистістю на основі соціального досвіду та визнані цінностями, найбільш важливими з яких є гуманізм, миролюбність, добросусідство, справедливість, міцні родинні стосунки, творча праця, прийняті в українському суспільстві норми моралі та моральності, відповідальність за свої дії, відповідність своїх інтересів з інтересами суспільства і держави.

Рис. 1. Структурні елементи концептуальної ідеї формування національної ідентичності школярів

Особистісні якості школяра представлені як запланований педагогічний результат формування національної ідентичності в закладах позашкільної освіти, що передбачають: усвідомлення особистісної приналежності до української нації; ідентичність школярів у межах історичної спадковості себе як нащадків і наступників історико-культурної спадщини України; колективна історична пам'ять учнів як сукупність уявлень і знань про вітчизняну історію; історична емпатія як емоційно-чуттєве ставлення до історичного минулого і почуття гордості за культурно-історичні досягнення сучасної української нації; ціннісні орієнтири, сформовані на основі історичних прикладів соціальної поведінки, сприйнятих учнями як зразки при моделюванні власних вчинків.

Компоненти національної ідентичності представлені таким складом: когнітивний, який передбачає сформованість навчальних теоретичних і фактологічних знань про процес становлення української нації, історичні та національні форми її державності; емоційно-ціннісний – наявність сформованості історичної емпатії; оцінювально-вибірковий, передбачає сформованість власного ставлення школярів до подій і діячів вітчизняної історії; соціально-практичний (поведінковий) – визначається сформованістю досвіду участі школярів в соціальних подіях і суспільно-політичному житті як громадянина України.

Змістовно-ідентифікаційні маркери пов'язані із компонентами національної ідентичності і є результатом педагогічного впливу в освітньому процесі позашкільного закладу: знання про процес формування української нації та її державності, про суспільно-політичних діячів; знання про етапи та особливості розвитку національної культури, про видатних діячів культури і науки; емоційно позитивна конотація своєї приналежності до української нації та її історичної спадщини; визнання цінності державного суверенітету України; співпереживання з історичними персоналіями в ситуації моделювання власної поведінки; самовираження власного ставлення до подій

вітчизняної історії; уміння висловити й аргументувати власну позицію; готовність використовувати суспільно-політичний контент для свідомої участі в соціальних подіях, громадських справах, акціях; уміння критично аналізувати інформацію з медійного простору.

Навчально-методичний супровід процесу формування національної ідентичності включає: класифікацію рівнів сформованості національної ідентичності школярів; комплекс традиційних та інноваційних методів і прийомів як дидактичних інструментів формування національної ідентичності; комплекс завдань, що сприяють формуванню ідентифікаційних маркерів; діагностичні матеріали.

Таким чином, особливої актуальності нині набуває проблема формування національної ідентичності школярів, ґрунтованої на інтеграції національних і загальнолюдських цінностей. У даному контексті завдання інститутів соціального виховання, а саме закладів позашкільної освіти, передбачає організацію процесу формування національної ідентичності школярів, який базується на активному залученні школярів до вивчення історії та культури свого народу, на шанобливому ставленні до національних традицій, звичаїв та обрядів, на усвідомленні своєї відповідальності за збереження цілісності та унікальності нашої країни.

Перспективи подальших розвідок передбачають вивчення координації суб'єктів впливу на школярів (сім'ї, закладів позашкільної освіти, школи, громадських організацій) з метою формування національної ідентичності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Д. Виховання особистості. Київ: Либідь, 2003. Кн. 1. Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. 280 с.
2. Бойко С., Воропаєва Т. Мовна ідентичність та національна самосвідомість громадян України. *Українознавство: календар щорічник*. 2003. С. 128–133.
3. Боришевський М. Й. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві. *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні*. Київ: Український центр політичного менеджменту, 2003. С. 138–144.
4. Воропаєва Т. С. Вплив українознавства на формування національної ідентичності особистості в сучасному освітньому просторі. *Українознавство*. 2010. № 4. С. 174–177. URL: <http://archive.ndiu.org.ua/> (дата звернення: 24.09.2024).
5. Євтух В. Б. Етнічність: енциклопедичний довідник. Київ: Фенікс, 2012. 316 с.
6. Калініченко Д. Формування національної ідентичності в контексті патріотичного виховання. URL: <https://plastovabanka.org.ua/dumka/formuvannyanatsionalnoyi-identychnosti-v-kontekstipatriotichnogo-vuhovannya/> (дата звернення: 24.09.2024).
7. Кремень В. Г. Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум. Київ: Грамота? 2010. 576 с.
8. Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі. *Політичний менеджмент*. 2003. № 2. С. 14–30.
9. Потапчук Т. В. Національна ідентичність: становлення та розвиток у сучасному суспільстві. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки*. 2012. № 1. С. 50–53.
10. Правдивець Н. О. Теоретична модель феномену ідентичності особистості. *Актуальні проблеми психології: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія*. Київ, 2010. Т. 1, ч. 27. С. 137–145.
11. Піонтковська Д. В. Розвиток національної ідентичності в юнацькому віці. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звітної наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів: у 5-ти т. Кам'янець-Подільський, 2011. Т. 4. Вип. 10. С. 51–52.
12. Сладкий Д. Національна ідентичність як фактор національної та міжнародної безпеки. *Політичний менеджмент*. 2008. № 2(29). С. 110–119.

13. Сміт Е. Д. Національна ідентичність; пер. з англ. П. Тарашука. Київ: Основи, 1994. 224 с.
14. Співак Л. М. Розвиток позитивної національної ідентичності студентської молоді на навчальних заняттях з «Етнопсихології». *Проблеми сучасної психології*. 2018. № 2. С. 135–140.
15. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування / Національний інститут стратегічних досліджень. Київ: НІСД, 2011. 336 с.
16. Терещенко К. В. Національна ідентичність як складова системи соціальної ідентичності особистості. *Вісник післядипломної освіти*. 2010. Вип. 1(2). С. 392–399.
17. Формування в учнів основної школи національнокультурної ідентичності в контексті сучасних полікультурних впливів: посібник / [І. Д. Бех, О. М. Докукіна, С. Д. Федоренко, І. М. Шкільна, К. О. Журба]. Київ, 2019. 114 с.
18. Формування української ідентичності в умовах сучасних викликів: теоретичні і політичні аспекти: монографія / В. П. Трощинський, В. А. Скуратівський, Н. П. Ярош та ін.; за заг. ред. В. П. Трощинського. Київ: НАДУ. 2018. 256 с.
19. Barret M. English Children's Acquisition of a European Identity. *Changing European Identities: Social Psychological Analyses of Social Change*. G. Breakwell, E. Lyons (Eds.). Oxford: Pergamon Press, 1996. P. 145–172.
20. Marsia J. E. Identity in Adolescent. In *Handbook of Adolescent Psychology*. New York: Wiley, 1985. P. 157–180.
21. Phinney J. S. A three-stage model of ethnic identity development in adolescence Albany, 1993. P. 61–79.
22. Waterman A. S. Identity development from adolescence to adulthood: An extension of theory and a review. *Developmental Psychology*. 1982. Vol. 18, № 3. P. 341–358.

REFERENCES

1. Bekh, I. D. (2003). *Vykhovannia osobystosti*. Kyiv: Lybid, Kn. 1. *Osobystisno oriientovanyi pidkhid: teoretyko-tekhnohichni zasady* [A personally oriented approach: theoretical and technological foundations] [in Ukrainian].
2. Boiko, S., Voropaieva, T. (2003). *Movna identychnist ta natsionalna samosvidomist hromadian Ukrainy* [Linguistic identity and national self-awareness of citizens of Ukraine]. Kyiv, 128–133 [in Ukrainian].
3. Boryshevskiy, M. I. (2003). *Natsionalna samosvidomist ta identyfikatsiia hromadian yak chynnyk demokratychnykh peretvoren v ukrainskomu suspilstvi* [National self-awareness and identification of citizens as a factor of democratic transformations in Ukrainian society]. *The socio-psychological dimension of democratic transformations in Ukraine*. Kyiv: Ukrainyskyi tsentr politychnoho menedzhmentu, 138–144 [in Ukrainian].
4. Voropaieva, T. S. (2010). *Vplyv ukrainoznavstva na formuvannia natsionalnoi identychnosti osobystosti v suchasnomu osvithomu prostori* [The influence of Ukrainian studies on the formation of the national identity of the individual in the modern educational space]. *Ukrainoznavstvo*, 4, 174–177. URL: <http://archive.ndiu.org.ua/> [in Ukrainian].
5. Yevtukh, V. B. (2012). *Etnichnist: entsyklopedychnyi dovidnyk*. [Ethnicity: an encyclopedic guide]. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
6. Kalinichenko, D. *Formuvannia natsionalnoi identychnosti v konteksti patriotychnoho vykhovannia*. [Formation of national identity in the context of patriotic education]. URL: <https://plastovabanka.org.ua/dumka/formuvannyanatsionalnoyi-identychnosti-v-kontekstipatriotychnogo-vyhovannya/> [in Ukrainian].
7. Kremen, V. H. (2010). *Filosofii natsionalnoi idei: Liudyna. Osvita. Sotsium* [Philosophy of the national idea: Man. Education. Society]. Kyiv: Hramota [in Ukrainian].
8. Nahorna, L. (2003). *Poniattia "natsionalna identychnist" i "natsionalna ideia" v ukrainskomu terminohichnomu prostori* [The concepts of "national identity" and "national idea" in the Ukrainian terminological space]. *Politychnyi menedzhment*, 2, 14–30 [in Ukrainian].
9. Potapchuk, T. V. (2012). *Natsionalna identychnist: stanovlennia ta rozvytok u suchasnomu suspilstvi* [National identity: formation and development in modern society]. *Naukovi zapysky Nizhynskoho derzhavnogo universytetu im. Mykoly Hoholia. Serii: Psykholoho-pedahohichni nauky*, 1, 50–53 [in Ukrainian].
10. Pravdyvets, N. O. (2010). *Teoretychna model fenomenu identychnosti osobystosti. Aktualni problemy psykholohii: Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. Sotsialna psykholohiia: [Theoretical model of the phenomenon of personal identity. Actual problems of psychology: Organizational psychology.*

- Economic psychology. Social psychology*. Kyiv, vol. 1, part 27, 137–145 [in Ukrainian].
11. Piontkovska, D. V. (2011). Rozvytok natsionalnoi identychnosti v yunatskomu vitsi [Development of national identity in youth]. *Naukovi pratsi Kamianets Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: zb. za pidsumkamy zvitnoi nauk. konf. vykladachiv, doktorantiv i aspirantiv*. (Vols. 1–5); Vol. 4. Kamianets-Podilskyyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka, *issue 10*, 51–52 [in Ukrainian].
  12. Sladkyi, D. (2008). Natsionalna identychnist yak faktor natsionalnoi ta mizhnarodnoi bezpeky. [National identity as a factor of national and international security]. *Politychnyi menedzhment*, 2(29), 110–119 [in Ukrainian].
  13. Smit, E. D. (1994). Natsionalna identychnist [National identity]. per. z anhl. P. Tarashchuka. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
  14. Spivak, L. M. (2018). Rozvytok pozytyvnoi natsionalnoi identychnosti studentskoi molodi na navchalnykh zaniattiakh z “Etnopsykhologii” [Development of a positive national identity of student youth at educational classes on “Ethnopsychology”]. *Problemy suchasnoi psykholohii*, 2, 135–140 [in Ukrainian].
  15. Stepyko, M. T. (2011). Ukrainska identychnist: fenomen i zasady formuvannya [Ukrainian identity: phenomenon and principles of formation]. *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen*. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
  16. Tereshchenko, K. V. (2010). Natsionalna identychnist yak skladova systemy sotsialnoi identychnosti osobystosti [National identity as a component of the social identity system of the individual]. *Visnyk pislidyplomnoi osvity, issue 1(2)*, 392–399 [in Ukrainian].
  17. Formuvannya v uchniv osnovnoi shkoly natsionalno kulturnoi identychnosti v konteksti suchasnykh polikulturnykh vplyviv [Formation of national and cultural identity in elementary school students in the context of modern multicultural influences]. (2019). Kyiv [in Ukrainian].
  18. Formuvannya ukrainskoi identychnosti v umovakh suchasnykh vyklykiv: teoretychni i politychni aspekty. [Formation of Ukrainian identity in the conditions of modern challenges: theoretical and political aspects]. (2018). Kyiv: NADU [in Ukrainian].
  19. Barret, M. (1996). English Children’s Acquisition of a European Identity. *Changing European Identities: Social Psychological Analyses of Social Change*. Oxford: Pergamon Press, 145–172.
  20. Marsia, J. E. (1985). Identity in Adolescent. *Handbook of Adolescent Psychology*. New York: Wiley, 157–180.
  21. Phinney, J. S. (1993). A three-stage model of ethnic identity development in adolescence Albany, 61–79.
  22. Waterman, A. S. (1982). Identity development from adolescence to adulthood: An extension of theory and a review. *Developmental Psychology*, vol. 18, 3, 341–358.